

De fibulae van Heerlen

Lourens van der Feijst & Stijn Heeren

1. Inleiding

Gedurende de jaren voor en na de oorlog van de vorige eeuw zijn in en in de directe omgeving van het badhuis te Heerlen 289 fibulae (kledingspelden) tevoorschijn gekomen. De verzameling fibulae van Heerlen heeft door haar omvang een grote informatiewaarde en is een goede aanvulling op de datering van de vicus met het thermencomplex in het bijzonder.

Sinds de ontsluiting van tienduizenden spelden uit particuliere, gemeentelijke, museale en provinciale collecties, waarin ook de verzameling van Heerlen is opgenomen, is nadere analyse mogelijk van dergelijke plaatsgebonden verzamelingen.¹ Immers, de datering van de afzonderlijke spelden geeft inzicht in de bewoningsgeschiedenis van de vindplaats in tijd, terwijl de samenstelling van verschillende ongeveer gelijk daterende typen inzicht biedt in de aard of functie van die bewoningsgeschiedenis door middel van spectrumanalyse. Daarmee wordt bedoeld dat de samenstelling ('spectrum') van een verzameling fibulae samenhangt met de soort vindplaats: bij legerplaatsen werden andere fibulae gebruikt en verloren dan bij heiligdommen of rurale vindplaatsen. Er zijn geen absolute verschillen te verwachten, in de zin dat een type fibula alleen op de ene of de andere vindplaats voorkomt, maar wel is vastgesteld dat de frequentie van bepaalde typen aanmerkelijk hoger of lager is in bepaalde typen vindplaatsen. Wel moet bedacht worden dat de nu bekende verzameling van Heerlen maar een kleine vertegenwoordiging is van wat er ooit verloren is gegaan.

Eerder werden de fibulae van Heerlen al door J.-K. Haalebos bestudeerd.² Vervolgens is zijn de in het Thermenmuseum aanwezige spelden systematisch opgenomen in het nieuwe overzichtswerk gepubliceerd in 2017.³ Tegelijkertijd is de verzameling onderwerp geweest van studie van Marc Rappe, voormalig student aan de Universiteit van Keulen, die de spelden heeft bekeken en heeft vastgelegd in een scriptie. In hoofdlijnen verschillen de determinaties niet heel veel, enkele exemplaren en een verschil in totaal aantal spelden daargelaten.⁴ Auteurs dezes houden vast aan hun eigen determinaties en typologie.

In geen van de onderzoeken is een precieze scheiding gemaakt van herkomst van de spelden. Dit hangt samen met de wijze waarop de assemblage tot stand is gekomen. Van veel spelden is de herkomst wel bekend, ze zijn aangetroffen tijdens archeologische onderzoeken in het thermencomplex, of zijn gevonden in de nabijheid ervan. Van andere exemplaren is de herkomst niet exact bekend. Stratigrafische gegevens en samenhang met andere materiële cultuur uit spoorcontexten zijn onbekend. Een klein aantal spelden komt van locaties elders in de vicus. Het zeker geattesteerde aantal uit het thermencomplex bedraagt 117 exemplaren, iets meer dan 1/3 van de gehele assemblage. Gezien de onzekere herkomst van veel spelden die mogelijk wel met het thermencomplex in verband kunnen worden gebracht, is het nauwelijks zinvol een vergelijking te maken binnen de assemblage. Wel kan gesteld worden dat het nu bekende beeld van beide verzamelingen nauwelijks van elkaar verschilt en dezelfde tendensen laat zien (tabel 1).

¹ Heeren en Van der Feijst 2017.

² Haalebos 1986; in de lijsten bij de typen fibulae wordt Heerlen regelmatig genoemd (bijvoorbeeld p. 60, nr. 10; p. 71, nr. 15).

³ Heeren & Van der Feijst 2017, passim, catalogusnr. NL-0609-01.

⁴ Rappe komt tot 229 determinaties en 42 fragmenten, Heeren en van der Feijst 2017 komen tot 240 determinaties en 42 fragmenten. De verzameling is aangevuld aan de hand van gegevens uit Adlib en nog ontbrekende vondsten. Zij bestaat nu uit 245 determinaties en 44 fragmenten.

Het is uitdrukkelijk niet het doel hier de kenmerken van de verschillende typen uitvoerig te beschrijven, hiervoor verwijzen we naar onze studie uit 2017. De typen zijn weergegeven naar hoofdtype in tabel 1 en naar type in de determinatietabel (bijlage 1).

De spelden van Heerlen worden hier per periode behandeld: de Vroeg-Romeinse tijd, de Midden-Romeinse tijd en de Laat-Romeinse tijd.

Tabel 1. De fibulae van Heerlen naar hoofdtype, periode, herkomst en spectrum.

Type	Naam	Heerlen	Thermen	spectrum
Vroeg-Romeinse tijd				
10	Knoopfibula	1		C4
11	Kapfibula	1	1	B6
11	Kapfibula	1		C4
13	Kraagfibula	2	1	C1
16	Haakfibula	14	4	C1
17	Knikfibula	9	4	C5
17	Knikfibula	4		D4
18	Boogfibula	5	3	C5
19	Hoekige vierknoppenfibula	3	2	D2
20	Ogenfibula	1	1	C5
20	Ogenfibula	4	3	D4
21	Onderdaadse knikfibula	1		D3
22	Onderdraadse rondgebogen fibula	12	2	D2
23	Veerhuls-kraagfibula	1		C1
24	Veerhuls-haakfibula	5	1	C1
26	Veerhulsfibula met beugelschijf	1		D1
30	Hooggewelfde scharnierfibula (Alesia-Aucissa)	1	1	C2
30	Hooggewelfde scharnierfibula (Alesia-Aucissa)	5	3	C3
31	Scharniervleugelfibula	7	2	D6
32	Ongedeelde scharnierfibula	1		D6
33	Sterk geprofileerde scharnierfibula	2		D6
33	Sterk geprofileerde scharnierfibula	7	5	E5
34	Scharnier-kraagfibula	2		D6
35	Scharnier-rozetfibula	1		D6
37	Vroege platte schijffibula	1	1	D5
38	Vroege applique-schijffibula	2	1	D5
41	Omegafibula	1		C6
		95	35	
Midden-Romeinse tijd				
43	Dolkfibula	3	1	E5
45	Hoekig gebogen fibula	69	29	E1
46	Rondgebogen geribde fibula	34	15	E1
47	Rondgebogen bandfibula met voetknop	15	6	F1
48	Breedgehamerde fibula met voetknop	14	6	F1
51	Kniefibula met kopplaat	1		F4
55	Geëmailleerde scharnierfibula	2		E2
57	Geëmailleerde (figuur)schijffibula	2	1	E2
57	Geëmailleerde (figuur)schijffibula	1	1	E4
57	Geëmailleerde (figuur)schijffibula	2	1	F3
67	Brede scharnierarmfibula met koppendant	1		F6
		144	60	
Laat-Romeinse tijd				
68	Drieknoppenfibula	4	3	G1
74	Groot formaat voetboog-derivaten	1		G4
78	Steunarmfibula	1		G6
	Fragmenten	42	19	
Totaal		287	117	

2. De Vroeg-Romeinse tijd

De oudste speld betreft type 11c2, een kapfibula van het type Heerlen met een sluitdatum van 10 v. Chr. Een Alesiafibula (type 30a3) heeft een sluitdatum van rond 5 voor Chr.⁵ Vervolgens zien we een veerhuls-haakfibula (Langton Down, type 24a) met een sluitdatum rond het jaar 1 en een Almgren 2 (type 21a) met een sluitdatum van 10 n. Chr. Een kleine groep spelden dateert ongeveer tot de eerste twee decennia van onze jaartelling: een veerhuls kraagfibula, twee kraagfibulae en een vroege knikfibula. Spelden die eveneens vanaf de laatste decennia v. Chr. dateren, een iets langere doorlooptijd kennen maar nog Pre-Claudisch dateren: een knoopfibula met dichte voet type 10c, een kapfibula variant Nijmegen type 11d2 en een haakfibula type 16a.

In Nederland wordt de Vroeg-Romeinse tijd doorgaans vanaf de regeerperiode van Augustus tot aan de Bataafse Opstand, 69/70 n. Chr., gedateerd. Van een flink aantal andere typen valt de aanvang van de gebruiksperiode in de Augusteïsche periode. We zien te Heerlen dertien haakfibulae, drie knikfibulae, vijf boogfibulae, drie hoekige vierknoppenfibulae, vijf ogenfibulae, elf onderdraads gebogen draadfibulae, vier jongere varianten van de veerhuls-haakfibulae, drie klassieke Aucissafibulae en twee jongere varianten hiervan.

In het latere deel van de Vroeg-Romeinse tijd zien we te Heerlen vervolgens de scharnierfibulae en de vroege schijffibulae opkomen.

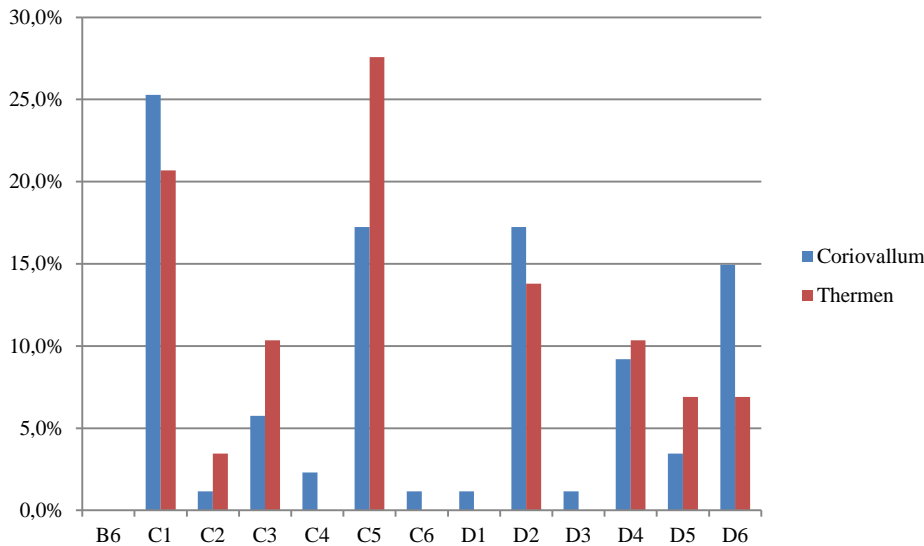
Datering

De aanwezigheid van een kapfibula van het type Heerlen kan een indicatie zijn voor een bewoningscontinuïteit vanuit de Late IJzertijd op een vindplaats. Er zijn echter geen vroegere fibulae aanwezig zijn en het blijft bij deze ene speld. Een eventuele bewoningscontinuïteit vanuit de Late IJzertijd ligt daarom niet voor de hand. Samen met de Alesia-fibula pleit deze kapfibula voor een aanvang van activiteiten in het tweede decennium voor Chr. De andere vroege spelden kunnen die aanvang ondersteunen, maar eventueel ook iets later gedeponeerd zijn.

Tabel 2. Overzicht van de groepen fibulae met interpretatie binnen het vroeg-Romeins spectrum. Naar Heeren en van der Feijst, tabel 6.6.

spectrumregel	(sub)typen	interpretatie
C1	13, 15, 16, 23-25a, 26a, 99c	Gallisch (Augusteïsch)
C2	30a-c, 99i	militair (Augusteïsch)
C3	30d-g, 18d, 99k	militair (1 ^e eeuw)
C4	10c-d, 11d-f	regionaal onderdraads (Augusteo-Tiberisch)
C5	17a/b, 18a/b/f, 20a/c	regionaal bovendraads (Augusteo-Tiberisch)
C6	07, 14a/b/c/e, 29, 36, 41-42, 99c/d/f/g/j	exoten
D1	25b-d, 26b-c, 27	Gallisch (1 ^e eeuw)
D2	19, 22	regionaal (1 ^e eeuw)
D3	21, 40, 99n/o	Germaans?
D4	17c, 18c-e, 20d-e, 99h	regionaal bovendraads (Claudisch-Flavisch)
D5	37-39	bovenregionaal (civiel?)
D6	31, 32, 33a, 34, 35, 99m	bovenregionaal (militair?)
D7		hoofdtypen 14-42 onbepaald

⁵ Door Rappe vroeg-Augusteïsch genoemd; deze speld kan echter ook midden-Augusteïsch zijn en dateert vaak tussen ca. 30 en 5 voor Chr.

Figuur 1. procentuele verdeling van de vroeg-Romeinse fibulae van Heerlen en het thermencomplex naar spectrumregel. De percentages van alle spelden te Heerlen zijn weergegeven in tabel 3.

Militaire aanwezigheid?

Om meer grip te krijgen op de vroeg- en midden-Romeinse spelden zijn in onze studie groepen gevormd, waarbij gebruik is gemaakt van de in de vakliteratuur veronderstelde herkomst of interpretatie (tabel 2 voor de Vroeg-Romeinse tijd).⁶ De procentuele verdeling van deze groepen voor Heerlen in de Vroeg-Romeinse tijd is weergegeven in tabel 3 en figuur 1.

Heerlen is in de eerder vermelde overzichtsstudie van fibulae met name vergeleken met militaire en stedelijke contexten. Deze vergelijking heeft een aantal interessante observaties opgeleverd.

We hebben vast kunnen stellen dat er tussen de assemblages van militaire vindplaatsen en stedelijke vindplaatsen sterke overeenkomsten bestaan.⁷ De groepen C1 (Gallische Augusteïsche spelden) C5 (regionale bovendraadse Augusteo-Tiberische spelden), D2 (1^e-eeuwse regionale spelden) en D6 (bovenregionale spelden van mogelijk militaire herkomst) zijn zowel in legerkampen als in stedelijke contexten sterk vertegenwoordigd. Ook in Heerlen zijn die aanwezig. Opvallend is echter dat de sterkste indicatoren van legerkampen, de groepen C2 en C3 van het type Alesia en Aucissa, numeriek juist tamelijk zwak in Heerlen vertegenwoordigd zijn. In de groep C1 zijn de Gallische haakfibulae in Heerlen juist wel sterk vertegenwoordigd met 14 exemplaren. Dit is ook het geval in meerdere vroege legerplaatsen in Nederland en Duitsland langs de grote rivieren en zij zouden dus militair verklaard kunnen worden. Deze groep is echter afkomstig uit het Gallische achterland en kan daar als ‘regionaal’ gelden. Heerlen ligt op de overgang van dat Gallische achterland en de militaire regio tussen Maas en Rijn. Of we hier in Heerlen dus een militaire invloed of een zuidelijke invloed moeten zien, blijft onzeker.

Stedelijke context

Een probleem waar we al in onze studie tegenaan zijn gelopen is dat er weinig stedelijke contexten met voldoende aantallen (gepubliceerde) spelden voorhanden zijn in Nederland, laat staan in de regio van Heerlen, en al helemaal

⁶ Heeren & Van der Feijst hoofdstuk 6.

⁷ Heeren & Van der Feijst 2017, 297.

niet in de Augusteïsche periode.⁸ We hebben ons moeten verlaten op een selectie uit Nijmegen- Oppidum Batavorum en op Xanten. Staafdiagrammen van deze vergelijking zijn weergegeven in figuur 2. We zien een Heerlens bovengemiddelde in de groepen D2 en D6 terug. Ook hiervoor geldt dat groep D6 een regionaal fenomeen kan zijn.

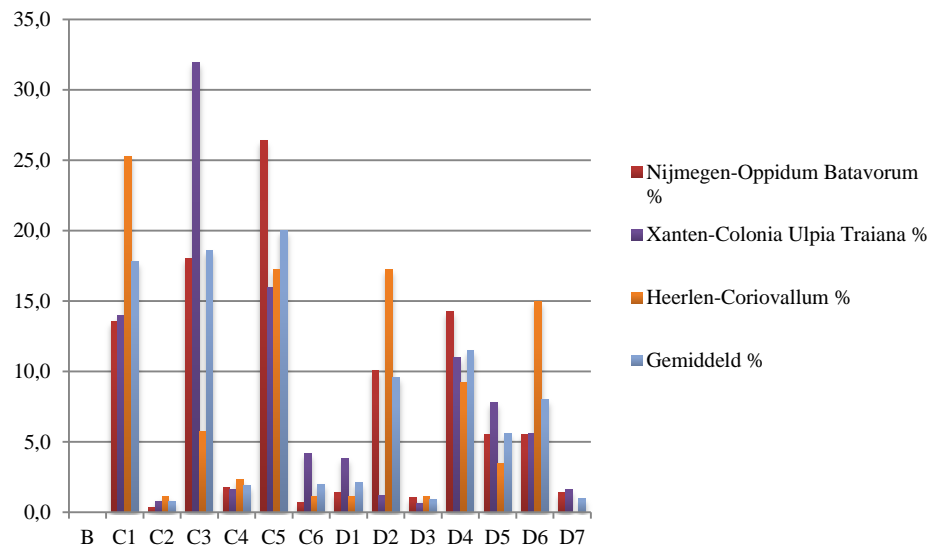
Al met al kan gesteld worden dat tijdens de stichting van Coriovallum legereenheden (en hun gevolg) spelden hebben achtergelaten, maar dat voor een grootschalige en langdurige militaire bezetting in de 1^e eeuw zoals elders het geval is geweest, de assemblage teveel militaire spelden uit de spectra C2, C3 en D4 mist.

Voor de vroege fase van Heerlen kunnen we dus concluderen dat er een gemixt signaal aanwezig is met civiele en mogelijk militaire kenmerken. Een militair kenmerk zoals een sterk vertegenwoordigde groep C1 kan echter ook door de relatief zuidelijke ligging van Heerlen ten opzichte van de vergelijkingssites in het Nederlandse rivierengebied verklaard worden. Dat de groepen C2 en C3 wel aanwezig zijn, zij het in lage aantallen, laat wel toe om aan een korte militaire aanwezigheid te denken. Verder is het spectrum eerder kenmerkend voor een stedelijke nederzetting dan voor een rurale.

Tabel 3. Vergelijking van de 1^e-eeuwse fibulae uit Heerlen met vroeg-Romeinse steden. Naar Heeren & van der Feijst tabel 6.13.

	Nijmegen		Xanten		Heerlen	
	n	%	n	%	n	%
B	1		8		1	
C1	39	13,5	70	14	22	25,3%
C2	1	0,3	4	0,8	1	1,1%
C3	52	18,1	160	31,9	5	5,7%
C4	5	1,7	8	1,6	2	2,3%
C5	76	26,4	80	16	15	17,2%
C6	2	0,7	21	4,2	1	1,1%
D1	4	1,4	19	3,8	1	1,1%
D2	29	10,1	6	1,2	15	17,2%
D3	3	1	3	0,6	1	1,1%
D4	41	14,2	55	11	8	9,2%
D5	16	5,6	39	7,8	3	3,4%
D6	16	5,6	28	5,6	13	14,9%
D7	4	1,4	8	1,6		0,0%
totaal	288	100	501	100	87	100

⁸ Idealiter vergelijken we de assemblage met vergelijkbare vindplaatsen in de omgeving: Jülich, Baesweiler, Aken, Maastricht, Tongeren. Hiervan zijn nauwelijks overzichtswerken beschikbaar. Een onderzoek naar de spelden van Jülich viel helaas buiten de mogelijkheden.

Figuur 2. Staafdiagrammen met percentages van vroeg-Romeinse stedelijke spectrums.

3. De Midden-Romeinse tijd

Vanaf de Flavische periode tot einde 3^e eeuw, kunnen we vaststellen dat de assemblage een beperkter beeld laat zien. Er zijn binnen deze periode ‘slechts’ elf verschillende typen vastgesteld die ongeveer de helft van de assemblage vertegenwoordigen. Het eerste type betreft de dolkfibula Haalebos 11 (type H/vdF 43) die zeer schaars is in rurale nederzettingen en daarmee een militaire connotatie heeft. Zoals gebruikelijk worden midden-Romeinse assemblages oververtegenwoordigd door de draadfibulae Almgren 15 en 16 en de langer doorlopende Van Buchem 24Ba met voetknop en de Van Buchem 24 Aa met uitgehamerde beugel (typen H/vdF 45-48). Tezamen maken zij te Heerlen 87,4% van het totaal uit.

Spelden die vanaf de Flavische periode tot de eerste helft 2^e eeuw dateren worden naast de draadfibulae vertegenwoordigd door geëmailleerde schijffibulae Böhme 17 (varianten type H/vdF 55) en Riha 7.11-7.20 (varianten H/vdF 57). Enkele subvarianten hiervan, en de kniefibula met halfronde kopplaat verschijnen vanaf het begin van de tweede eeuw.

Een opmerkelijk type is de complete zogenaamde Chatelaine brooch (type H/vdF 57e4). We kennen in Nederland vooralsnog slechts twee andere exemplaren van deze Britse speld, beiden gevonden te Cuijk. In opbouw betreft het een umbonate-fibula maar dan met het verhoogde deel op een halfronde beugel met drie aangegoten ronde schijfjes gemonteerd. Aan de vlakke zijde is een asje voorzien waaraan kleine toiletinstrumentjes hangen. Bij het Heerlense exemplaar zijn deze verloren gegaan. De kleine instrumentjes konden daadwerkelijk worden gebruikt. Er zijn van dergelijke typen meer dan 40 exemplaren ontsloten in het *portable antiquities scheme* in Groot-Brittannië.⁹ Slechts één speld dateert vanaf begin 3e eeuw, een fibula met brede scharnierarmen met koppendant (type H/vdF 67b). De opvolger van dit type is vertegenwoordigd door een exemplaar Van Buchem II, daterend uit de laatste drie decennia van de 3e eeuw.¹⁰

⁹ <https://finds.org.uk>.

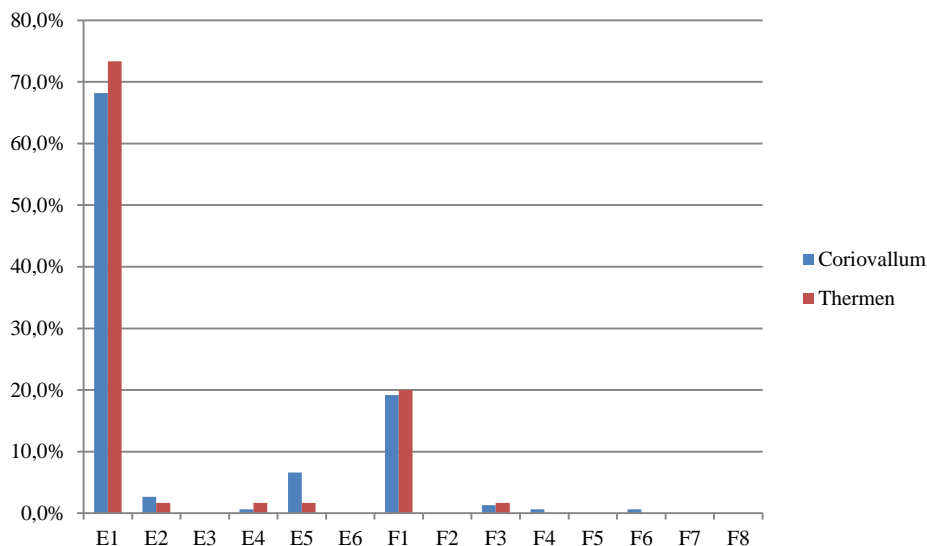
¹⁰ Van Buchem 1966.

Datering

De spelden die vanaf de Flavische periode en later dateren laten een aaneensluitende gebruiksduur zien tot ver in de 3^e eeuw. De datering wordt vooral bepaald door de navolgingen van de Almgren 15 en 16 naar de Van Buchem 24Ba met voetknop en de Van Buchem 24 Aa met breed uitgehamerde beugel daterend vanaf de tweede helft van de 2^e eeuw. In de gebruiksduur zien we vooral een overloop van einddateringen van de spelden. We kunnen tevens vaststellen dat de 3^e eeuw slecht vertegenwoordigd is door periodespecifieke typen.

Tabel 4. Overzicht van de groepen fibulae met interpretatie binnen het midden-Romeins spectrum. Naar Heeren en van der Feijst, tabel 6.10.

spectrumregel	(sub)typen	interpretatie
E1	45, 46	regionale onderdraadse fibulae (1 ^e /2 ^e eeuw)
E2	55, 57a3/a7-a10, 57b1/2/7, 57c-d, 57e1/5/6/7, 57f-g-h, 99l	bovenregionale beugel/schijffibulae (1 ^e /2 ^e eeuw)
E3	14d, 49, 99r/y	Donau-provincies (1 ^e /2 ^e eeuw)
E4	53a/c, 54, 57a1c, 57e2-e4, 99p/q	Engeland (1 ^e /2 ^e eeuw)
E5	33b-f, 43	bovenregionale militaire typen (1 ^e /2 ^e eeuw)
E6	44, 50, 52,	vrije Germanië (1 ^e /2 ^e eeuw)
F1	47, 48	regionale onderdraadse fibulae (1 ^e /2 ^e eeuw)
F2	56	regionale beugel/schijffibulae (2 ^e /3 ^e eeuw)
F3	57a1a/b/e, 57a2-a6, 57b3-6, 57i-k, 58, 99t/u	bovenregionale beugel/schijffibulae (2 ^e /3 ^e eeuw)
F4	51, 62, 63a/b/e, 99v/w/x/z/aa	Donau-provincies (2 ^e /3 ^e eeuw)
F5	53b, 57a1d, 60a, 63c-d	Engeland (2 ^e /3 ^e eeuw)
F6	59, 64-67, 99s	militair (3 ^e eeuw)
F7	60b-c, 61, 71a	vrije Germanië (2 ^e /3 ^e eeuw)
F8		hoofdtypen 53-63 onbepaald

Figuur 3. Procentuele verdeling van de midden-Romeinse fibulae van Heerlen en het thermencomplex naar spectrumregel. De percentages van alle spelden te Heerlen zijn weergegeven in tabel 5.

Tabel 5. Procentuele verdeling stedelijke en militaire spectrums uit de Midden-Romeinse tijd. Deels naar Heeren en van der Feijst 2017, tabel 6.14. Met gemiddelde spectrums castella Flavische periode-1^e helft 2^e eeuw (A) en castella 2^e-3^e eeuw(B).

Spectrum	n Ulpia Noviomagus		n Forum Hadriani		n Xanten		n Heerlen		A	B
E1	113	39,9%	21	19,1%	411	65,7%	103	68,2%	63,0%	57,2%
E2	33	11,7%	4	3,6%	32	5,1%	4	2,6%	4,1%	7,1%
E3	1	0,4%	1	0,9%		0,0%		0,0%	2,2%	1,3%
E4	6	2,1%	1	0,9%	3	0,5%	1	0,7%	1,5%	0,5%
E5	5	1,8%	1	0,9%	55	8,8%	10	6,6%	23,2%	6,5%
E6	3	1,1%	3	2,7%	8	1,3%		0,0%	0,8%	1,4%
F1	60	21,2%	34	30,9%	45	7,2%	29	19,2%	1,5%	6,7%
F2	5	1,8%	3	2,7%	6	1,0%		0,0%	0,0%	1,0%
F3	20	7,1%	7	6,4%	11	1,8%	2	1,3%	1,5%	2,4%
F4	10	3,5%	13	11,8%	3	0,5%	1	0,7%	0,0%	3,3%
F5	1	0,4%	1	0,9%	2	0,3%		0,0%	0,2%	0,2%
F6	21	7,4%	13	11,8%	42	6,7%	1	0,7%	1,8%	10,5%
F7	3	1,1%	6	5,5%	8	1,3%		0,0%	0,1%	1,5%
F8	2	0,7%	2	1,8%		0,0%		0,0%	0,1%	0,3%
totaal	283	100,0%	110	100,0	626	100,0	151	100,0	100,0%	100,0%

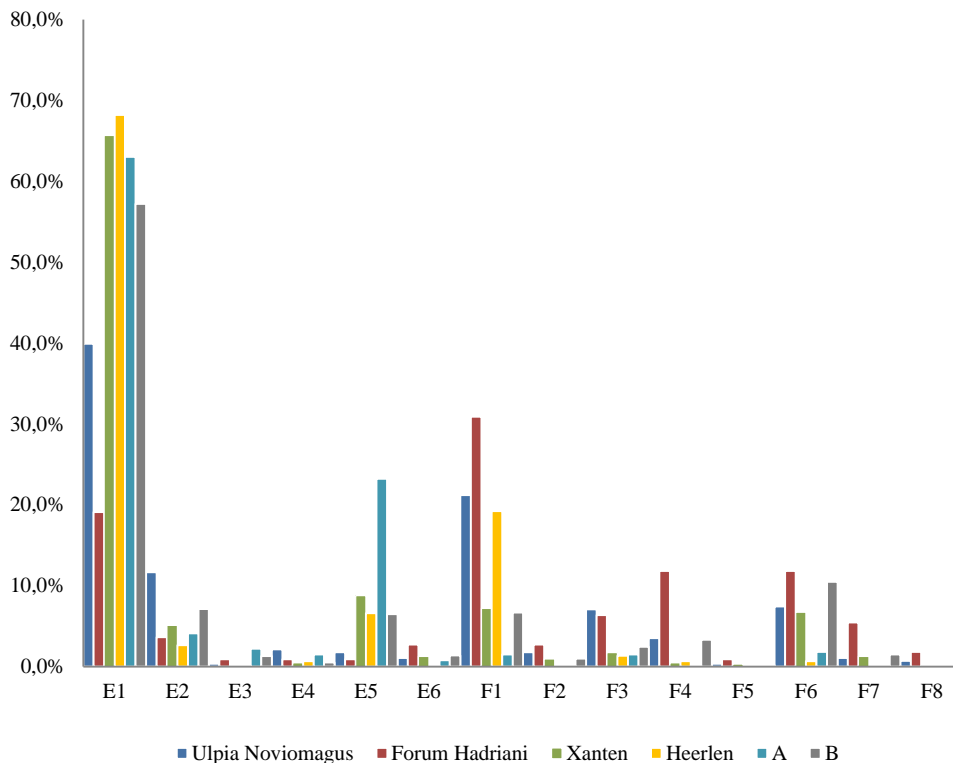
Stedelijke context

Zoals ook voor de vroeg-Romeinse spelden is gedaan, is in ons onderzoek een midden-Romeins spectrum geformuleerd (tabel 4). Een vergelijking binnen het Heerlense spectrum is weergegeven in de staafdiagram in figuur 3. Hier zien we weer, voor wat het waard is, de overeenkomst tussen het thermencomplex en Coriovallum. Alle Heerlense percentages zijn bij elkaar opgeteld in tabel 5. Nog steeds is een vergelijking lastig, gezien de summiere regionale gegevens en het klein aantal stedelijke contexten dat ons ter beschikking staat. We hebben op basis daarvan niet anders kunnen constateren dat steden en militaire kampen vooralsnog erg vergelijkbaar zijn voor wat betreft de kledingspelden die we daar aantreffen. In de procentuele verdelingen zien we een sterke groep regionale onderdraadse fibulae (E1) en haar opvolgers (F1). Tevens zien we een verhoogd aandeel bovenregionale militaire typen (E5), dat, voor wat het waard is, iets lager ligt dan in de legerkampen. Deze groep valt voor Heerlen eigenlijk weg; in de zuidelijke regio zien we ook op de rurale vindplaatsen een flink aandeel bovenregionale militaire typen. Opvallend blijft, zoals al even naar voren kwam, het lage aandeel 3^e-eeuwse militaire spelden in Heerlen.

Militaire aanwezigheid?

In de verzameling is de procentuele bijdrage van militaire typen in de groepen E5 en F6 vrij gering. Hetzelfde geldt voor invloeden van elders, zoals Germaanse, Engelse, en uit de Donau-regio afkomstige spelden. Van deze groepen kan mogelijk gesteld worden dat deze via het leger in onze contreien zij verspreid.

Weliswaar is een lichte verhoging van de groep E5 waarneembaar. Hier zien we eerder een (stedelijke) afwijking ten opzichte van rurale vindplaatsen in Nederland terug dan een militair karakter. Dit sluit aan bij een grote aanwezigheid van regionale onderdraadse typen (F1) wat we evenmin op rurale vindplaatsen in het rivierengebied terugzien.

Figuur 4. Staafdiagram van de procentuele verdeling van de midden-Romeinse spectrums in stedelijke contexten ten opzichte van midden-Romeinse castella. De gegevens corresponderen met tabel 5.

3. De Laat-Romeinse tijd

Er zijn voor wat betreft deze periode maar zes spelden voorhanden. Deze teruggang in aantallen is overal in de Lage Landen te zien. Het betreft vier varianten van de drieknoppenfibulae type 68 (270/300-340/400 AD), een meerdelige voetboogfibula met koppendant type 74 (350-500 AD) en een steunarmfibula type 78 (390-470). De aanwezigheid van deze typen geeft aan dat het thermencomplex en Heerlen nog steeds (of opnieuw) in de Laat-Romeinse tijd bewoond werd. Alleen de steunarmfibula is een speld die voornamelijk door vrouwen werd gedragen; de andere spelden worden aan legerofficieren toegeschreven. Hoewel het aantal dus laag is, spreken deze fibulae voor een uitgesproken militair karakter van Heerlen in deze late periode.

4. Conclusie

In de vroegste fase van Heerlen zijn fibulae verloren waarvan er enkele van vóór de aanvang van de jaartelling dateren. Vanwege de aanwezigheid van een grote groep regionale Gallische Augusteïsche spelden (C1), die minder sterk in rurale vindplaatsen aanwezig zijn, zien we vermoedelijk de hand van het Romeinse leger bij het stichten van Coriovallum terug, maar eventueel kan die ook de zuidelijke ligging van Heerlen gerelateerd worden. Een klein aantal Alesia- en Aucissa-spelden is wel evident militair van karakter. Mogelijk is dit analoog aan de stad Tongeren, waarvoor een militaire hand in de stichting en *lay out* van de stad is gepostuleerd, met vervolgens een civiele voortzetting.¹¹ Een dergelijk scenario past ook bij de fibulae van Heerlen: korte militaire aanwezigheid en vervolgens een ontwikkeling als civiele nederzetting.

Gedurende eerste eeuw zien we vervolgens een procentueel laag aantal militaire exemplaren. Wat de midden-Romeinse tijd betreft zien we weliswaar een licht verhoogde groep bovenregionale militaire typen (E5), maar

¹¹ Vanderhoeven 1996.

moeten we die in samenhang zien met een grote groep regionale onderdraadse fibulae (F1). Slechts enkele spelden hebben met zekerheid een aanvangsdatering in de 3^e eeuw. Die periode is daarmee slecht vertegenwoordigd. De kleine groep Laat-Romeinse spelden is een bewijs van een militair karakter in de 4e eeuw, mogelijk met enige doorloop in de 5e eeuw.

Literatuur

- Buchem, H.J.H. van, 1941: *De fibulae van Nijmegen. Deel I Inleiding en kataloog*, Nijmegen.
- Ettlinger, E., 1973: *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern (Handbuch der Schweiz zur Römer und Merowingerzeit 2).
- Feugère, M., 1985: *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve siècle après J.C.*, Paris (Revue Archéologique de Narbonnaise Supplément, 12).
- Haalebos, J.K., 1986: *Fibulae uit Maurik*, Leiden (OMROL, supplement 65).
- Heeren, S en L.M.B. van der Feijst 2017: *Prehistorische, Romeinse en middeleeuwse fibulae uit de Lage Landen. Beschrijving, analyse en interpretatie van een archeologische vondstcategorie*, Amersfoort.
- Metzler, J., 1995: *Das treverische Oppidum auf dem Titelberg. Zur Koninuität zwischen der spätkeltischen und der frühromischen Zeit in Nord-Gallien, I-II*, Luxembourg (Dossiers d'Archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art 3).
- Riha, E., 1979: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Augst (Forschungen in Augst 3).
- Vanderhoeven, A., 1996: The earliest urbanisation in Northern Gaul. Some implications of recent research in Tongres, in N. Roymans (ed.), *From the sword to the plough. Three studies on the earliest Romanisation of northern Gaul*, Amsterdam (AAS 1), 189-260.
- Völling, T., 1994: Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit, *BRGK* 75, 147-282.